

Pácl, Pavel

Problém volného času v současné západní sociologii

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. B, Řada filozofická.
1976, vol. 25, iss. B23, pp. [67]-84

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/107240>

Access Date: 02. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

PAVEL PÁCL

PROBLÉM VOLNÉHO ČASU V SOUČASNÉ ZÁPADNÍ SOCIOLOGII

Jedním z nejcharakterističtějších rysů západní sociologie volného času je jeho vytrhávání z komplexu lidského života, jeho izolace a traktace jako naprostého protikladu práce. Není divu; takovýto přístup kromě jiného skýtá totiž vítaný prostor pro cílevědomé rozvíjení antirevolučních koncepcí. Schéma je jednoduché: Ano, v kapitalistické společnosti existují sociální rozpory, avšak ty všechny vyvěrají výlučně z oblasti práce. Technický rozvoj ovšem umožňuje stále výrazněji pracovní dobu zkracovat; dominantou lidského života se tak stále výrazněji stává volný čas. Volný čas nevyvolává rozpory; je věcí osobní volby, a proto jsou si v něm všichni lidé rovni. Jinými slovy: více volného času — méně sociálních rozporů; ještě více volného času — ještě méně sociálních rozporů; totální „společnost volného času“ — vůbec žádné sociální rozpory. Nač potom tedy sociální revoluce?

Už v předchozí stati¹ jsem označil za jednoho z nejtýpističtějších zastánců takto orientovaných koncepcí „společností volného času“ anglického sociologa K. R o b e r t s e. Následující citát z jeho díla *Leisure* je v této souvislosti skutečně výmluvný:

„V moderních společnostech hrají lidé množství specifických rolí. V některých z nich se jedinec pouze přizpůsobuje vnějším požadavkům, které se na něho kladou, zatímco v jiných se cítí skutečnou součástí toho, co dělá; identifikuje se s nimi a pokládá hodnoty a postoje s nimi spojené za své vlastní... Lidé ve volném čase cítí, že jim vyjadřují své skutečné osobnosti. Jedincova sebekoncepce je založena a vyjadřována právě aktivitami, které provádí ve svém volném čase. V jiných sférách života, např. v práci, cítí odstup od své role, neidentifikují se s hodnotami, které práce vyžaduje. Naopak postoje a hodnoty, vytvořené volným časem, jedinec přenáší i do jiných sociálních situací — a tak jeho volný čas má vliv na celý jeho život.“²

Jak vidíme, práce je v takovýchto koncepcích odsunována na samu pe-

¹ P. P á c l, *Konec západního individualismu?* In: SPFFBU, B 21—22 (1974—1975), s 201 až 210.

² K. R o b e r t s, *Leisure*, Longman Group Lmt., London 1970, s. 93.

riférii lidského života, jako oblast pro člověka vnější, cizí, vnucená; vedle kýženého volného času tu stojí jako nepřijemná povinnost či nutné zlo. Volný čas tu není chápán jako součást jediného lidského času, nýbrž naopak jako oblast zcela svébytná a navíc nadřazená všem ostatním životním sférám; ve vizích tzv. „společnosti volného času“ má být pak tato nadřazenost umocněna naprostou minimalizací práce, případně jejím úplným odstraněním. (Ostatně — nic nového pod sluncem; už Karel Marx se svého času vysmíval podobným naivním představám o budoucnosti lidské společnosti a přirovnával jejich úroveň k úrovni myšlení pařížských švadlenek.)³ s úrovní myšlení pařížských švadlenek.)³

Jen velmi sporadicky nalezneme mezi západními studiemi o volném čase takové, které by podobnou segmentaci lidského života odmítaly a hlouběji se zabývaly vzájemnými vztahy mezi volným časem a prací; z těchto výjimek je u nás známější snad jen dílo G. Friedmanna⁴ a občas jsou citováni H. L. Wilenski⁵ či J. A. C. Brown.⁶ Všichni tři se ovšem k této problematice dostávají spíše okrajově a „opačnou cestou“; vycházejí totiž z tradiční průmyslové sociologie, volným časem se zabývají víceméně pouze z hlediska „dělníka mimo továrnu“ a jsou vesměs zastánci komplementární funkce volného času vůči pracovním aktivitám.

Ve své stati bych si chtěl podrobněji všimnout několika u nás méně známých západních studií, které se k naznačenému problému přibližují z pozic sociologie volného času.

1

Ve středisku gumárenského průmyslu amerického severovýchodu, které je mj. sídlem i u nás známých podniků na výrobu pneumatik Firestone či Goodyear, ve čtvrtmilionovém městě Akron ve státě Ohio, proběhlo v letech 1936—1938 jedno z nejtvrdších a nejdramatičtějších třídních střetnutí v moderních dějinách Spojených států. Výsledkem celého řetězu stávek, vyjednávání i pouličních bojů bylo mj. i to, že tehdy mladá odborová organizace gumárenských dělníků prosadila pro své členy vskutku revoluční vymoženost — zkrácení pracovní směny z osmi na šest hodin denně. Už od roku 1938 pracovali tedy akronští gumárenští dělníci pouze 36 hodin týdně.

Americká propaganda o této akronské skutečnosti z pochopitelných důvodů dlouhou dobu příliš nemluvila; bylo tu nebezpečí příliš zřetelného příkladu pro dělníky v jiných městech. Avšak s plynoucími roky se postupně situace měnila; začal se prosazovat všeobecný pětidenní pracovní týden a koncem 50. let už některé odborové svazy vložily do svých perspektivních programů požadavek čtyřdenního pracovního týdne. Zrodila se poměrně bohatá diskuse, nesporně alespoň zčásti podněcovaná i bráni-

³ K. Marx, *Rukopisy „Grundrisse“ II*, Svoboda, Praha 1974, s. 234.

⁴ G. Friedmann, *The Anatomy of Work*, Heinemann, London 1961.

⁵ H. L. Wilenski, *Work, Careers and Social Integration*, in: *International Social Science Journal*, č. 4/1960.

⁶ J. A. C. Brown, *The Social Psychology of Industry*, polský překlad: *Spoleczna psychologia przemyslu*, Ksiazka i Wiedza, Warszawa 1962.

cími se monopoly, které ovšem své obavy halily do humánních, „celonárodních“ otázek: Budou lidé trávit svůj zvětšující se volný čas moudře? Jaké budou případné sociální důsledky zkrácení pracovní doby na méně než čtyřicet hodin týdně?

V této situaci si několik publicistů a společenských vědců znovu vzpomnělo na Akron. Jedním z nich byl Harvey Swados, který ve své eseji, otištěné v časopise *Nation* a téměř současně ve sborníku *Mass Leisure*,⁷ v úvodu popisu svého studijního pobytu v tomto městě napsal: „Právě tato dlouhodobá zkušenost s kratším pracovním dnem udělala později z Akronu středisko pozornosti; bylo zde možné předvídat, jaká bude celá Amerika v epoše, kdy se pracovní týden zkrátí na méně než čtyřicet hodin.“ Věnujme teď této stati bližší pozornost.

„V dnešním Akronu je skutečně těžké uvěřit, že uplynulo pouze 20 let od doby, kdy... stály před branami továren chatrče z plátua, dřeva a plechu jako přístřešky pro stávkové hlídky. Nyní je toto průmyslové město čisté, blahobytné a zbavené brlohů,“ líčí autor své první dojmy. „A náhodnému návštěvníkovi se zdá, že se změnili i sami dělníci; už tu neexistují ty zlověstné davy proletářů z oněch strašlivých a dramatických dní. Dělníci zde na první pohled ztělesňují propagandistický ideál usmívajících se Američanů středních tříd... Je těžké uvěřit, že přivětiví, sebevědomí dělníci, jezdící po akronských ulicích v nejnovějších modelech automobilů, jsou často totožní s těmi, kteří táhli stejnými ulicemi jako vzdorní stávkující před dvaceti lety.“

Co dělají tito akronští dělníci se svým delším volným časem? H. Swados uvádí především péči o vlastní domy: „Majetnictví domů je ve městě vysoké; sedm z desíti akronských rodin bydlí ve svých vlastních domech. A muži, kteří pracují pouze šest hodin denně, mohou věnovat pořádný kus času zařízení a opravám, stavbě garáže, dláždění příjezdové cesty či přístavbě nové místnosti. Prostory pro bowling (vzdálená obdoba našich kuzelek, pozn. překl.) jsou přeplněny, kulečnickové herny vzkvétají, vody v okolí města jsou plné motorových člunů; v jednom roce zde bylo registrováno fantastické množství 67 400 loveckých a rybářských povolení pro místní občany. Ani kostely si nemohou naříkat na návštěvnost.“

„... Ostatní kulturní projevy jsou o něco méně výrazné,“ píše autor dále. „Divadelní soubor prakticky neexistuje, není zde ani profesionální symfonický orchestr a přestože místní veřejná knihovna je dobrá, člověk ve městě marně hledá knihkupectví s běžnou knižní produkcí... V tomto směru tedy, jak se zdá, tráví akronští gumárenští dělníci svůj delší volný čas nepříliš odlišně od svých kolegů po celé Americe. Co dělají ostatní, dělají i oni,“ uzavírá H. Swados tuto svou pasáž. „Je tu však ještě něco navíc.“

(Jakkoli Swadosovo svědectví je samo o sobě dostatečně výmluvné, přece jen už na tomto místě nutně svádí ke komentáři. Výrazný rozpor mezi komzumpcí spotřebního zboží a „ostatními kulturními projevy“ není skutečně na americké poměry nijak výjimečný a nevzrušuje proto ani autora. Ovšem Akron je město s přibližně stejným počtem obyvatel jako Brno; v našich podmínkách si ani mnohem menší města nedokážeme představit

⁷ H. Swados, *Less Work — Less Leisure*, in: *Mass Leisure*; sborník pod redakcí E. Larrabee a R. Meyersohna, The Free Press, Glencoe 1960, s. 353–363. Zkrácené je zde citována prakticky celá studie.

bez profesionální scény, profesionálního symfonického orchestru a tím méně bez celé sítě knižních prodejen. Nicméně to, nad čím se pozastavil i publicista, uvyklý na americké poměry, teprve následuje:)

„Federální statistický úřad uveřejnil ve svém přehledu z léta 1957 zjištění, že zhruba 3,7 miliónu osob v USA má více než jedno zaměstnání. Tento počet, který je přibližně dvojnásobný proti stejnému počtu před šesti lety, představuje asi 5,5 % všech zaměstnaných v USA. V Akronu však neexistuje nikdo, kdo by si myslel (i když každý pouze odhaduje), že procento zdejších gumárenských dělníků, kteří mají více než jedno zaměstnání, je takto nízké. Většina se domnívá, že jeden ze sedmi až pěti gumárenských dělníků má druhé zaměstnání na plný úvazek, přičemž existují i takoví, kteří mají dvě zaměstnání v různých směnách v různých gumárenských továrnách. Navíc pak zhruba 40 % dělníků je zaměstnáno v nějakém zkráceném druhém zaměstnání. Závěr nad tímto rozdílem mezi situací v Akronu a celostátními údaji je zřejmý: zkrácený pracovní den, byl i s příslušným zvýšením mzdy, vede ke zvýšení počtu lidí, kteří zastávají druhé zaměstnání.“

Zopakujme si ještě jednou toto Swadovo zjištění: 54–60 % těch, kteří pracují ve svém zaměstnání 6 hodin denně, využívá svého volného času navíc k práci ve druhém zaměstnání, přičemž 14–20 % jich pracuje i ve svém druhém zaměstnání na šestihodinový úvazek, tedy místo „vydobytých“ 36 hodin – 72 hodin týdně. Není divu, že autor nadepsal esej, z níž citujeme, titulem *„Méně práce – méně volného času“*. Avšak situace v Akronu, v tomto „předobrazu“ budoucí Ameriky, byla ještě tristnější. V roce 1958, kterého se Swadosova stať týká, se už Akronu navíc dotkl pokles poválečné prosperity kapitalistického světa; i zde začal dostávat přízrak nezaměstnanosti konkrétnější obrysy. Nechejme však autora hovořit dál:

„Obávám se, že vše, co jsem zatím řekl, má tvrdý a studený zvuk; avšak musíme si nejdříve načrtnout obecný obraz, než se pokusíme pochopit jeho význam pro život samotných dělníků. ... Každý akronský dělník s jakoukoli představou o své pozici ve společnosti vychází s nezměnitelného a jasně pochopitelného stanoviska: že je příslušníkem mizející pracovní síly. Dne 1. listopadu 1951 měla Goodrichova továrna v Akronu na svých seznamech 11 475 zaměstnanců; 4. května 1956 už jen 8500 zaměstnanců. Je pravda, že společnost přesunula některé technologické operace do modernějších, a proto také konkurence schopnějších provozů mimo město, stejně jako do továren s osmihodinovými směnami (a s nižšími hodinovými mzdami); avšak to slouží pouze k prohloubení dělníkovy představy o tom, že automatizace, racionalizace a neustále se vyvíjející průmyslová technika přímo před jeho očima kráčí počet lidí, nutných k produkci zboží.“

„Každý gumárenský dělník, s nímž jsem hovořil, souhlasil s tím, že rostoucí nezaměstnanost v Akronu by rázem zmizela, kdyby všichni, kdo zastávají dvě zaměstnání, jedno z nich opustili. Avšak souhlasili by také s tím, aby všichni, kdo zastávají dvojí zaměstnání, byli k takovému kroku přinuceni? Nikoli. I když si tím nikdo není zcela jist, vypadá to tak, že ti, kdo zastávají dvojí zaměstnání, mají většinou 35 až 50 let. Starší lidé mají už obvykle svůj dům splacen; jejich požadavky jsou mírnější, čekají na důchod a odpočinek. Jsou už za vrcholem. Ti nejmladší v šestihodinových

provozech nikdy nepracovali více než právě oněch šest hodin: to jim připadá až příliš pro pobyt v špinavém, hlučném prostředí, stále nasyceném štiplavým pachem horké gummy. Ochotní k ústupkům vůči lidem s dvěma zaměstnáními jsou ti, kdo pamatují krizi — a pak mladí muži s ženami, kteří splácejí někdy až překvapivě vysoké půjčky za dům, auto, televizor, nábytek a další zařízení. Lze je obviňovat z toho, že jsou proti požadavkům na omezení dvojího zaměstnání?“

„Co je vlastně nesprávného na tom, když člověk přijme druhé zaměstnání? V odpověď na tuto otázku vám sami dělníci začnou vyprávět případy, které jsou příliš ohromující na to, aby mohly být vymyšleny. Budou vám vyprávět o černochovi, který pracoval dvanáct let v jedné gumárenské továrně a třináct let v druhé, a nakonec byl donucen jednoho zaměstnání se vzdát, když vyšlo najevo, že pracoval v obou továrnách najednou, tedy sedmdesát dvě hodiny týdně, a to nikoli pár měsíců, nýbrž plných dvanáct let. Budou vám vyprávět o dělnících, kteří přijímají druhé zaměstnání v menších, nezávislých továrnách s osmihodinovou pracovní dobou, a jímž jejich druhý zaměstnavatel otevřeně prohlásil, že s nimi uzavírá smlouvu na základě nižších mezd, než si vybojovaly odbory ve čtyřech největších akronských podnicích. Budou vám vyprávět o dvou mužích, kteří se střídají na osmihodinové pracovní směně u benzínového čerpadla a tak ve svém ‚volném‘ čase připravují o plnohodnotnou práci jednoho nezaměstnaného. Budou vám vyprávět o svých soudruzích z odborové organizace, kteří po své práci jezdí s taxíky za stávkokazeckou mzdu, stříhají vlasy za stávkokazeckou mzdu a malují byty za stávkokazeckou mzdu. Budou vám tvrdit, že i samy gumárenské společnosti hledají klíčky, aby dělníkům umožnily druhé zaměstnání (jinak by se jejich prosperita podstatně snížila), protože vědí, že muž se dvěma pracovními poměry bude pravděpodobně méně chodit na odborové schůze, bude pravděpodobně dříve souhlasit se svým přeřazením na méně placené místo, bude jednoduše méně bojovný než ten, kdo závisí pouze na jediném příjmu z práce v gumárenské továrně.“

„A pak, téměř stejným dechem, vám také prohlásí, že Amerika je svoobodnou zemí, že nelze bránit lidem, kteří chtějí jít kupředu; že jestliže se chce člověk udržet k smrti, aby mohl spát v domě za třicet tisíc dolarů, pak že je to jeho právo. A že je koneckonců rozumné pro profesi, která je tak nejistá jako profese průmyslového dělníka, aby člověk pracoval, pokud může, aby využil doby, pokud je ještě příznivá, aby využil nějakého toho přepychu, pokud ho stále ještě může dosáhnout.“

„Je tedy toto předobraz budoucí Ameriky a předobraz budoucího industrializovaného světa vůbec? Hrozí nám skutečně, že po obecnějším zkrácení pracovní doby budou nikoli tisícovky, ale milióny dělníků šplhat a podbízet se jeden před druhým, na jedné straně chráněni svou odborovou organizací v primárním zaměstnání a na druhé straně ochotni prodávat svou práci v druhém zaměstnání za podstatně nižší mzdy? Stane se volný čas pojmem, který bude znamenat v ironickém slova smyslu větší objem hodin trávených v práci, a současně s tím vyšší konzumpci spotřebního zboží, pečlivě vypočítaného na rychlé opotřebení?!“

Potud tedy — zatím — Harvey Swados.

Stojí za povšimnutí, že z jistého hlediska má napůl studie a napůl reportáž H. Swadose z Akronu v americké sociologii svého — abychom tak řekli — kontrapunktického předchůdce; mám tu na mysli o pětadvacet let starší Lazarsfeldovu studii o nezaměstnaných.⁸ P. F. Lazarsfeld v ní kromě jiného plasticky ukázal, jak zhroucením pracovní sféry lidského života se hroutí i struktura jedincova volného času, a to zdaleka ne pouze jako přímý důsledek materiální bídy, plynoucí z nezaměstnanosti. Swadosovi dělníci z Akronu byli svým způsobem v opačné situaci než Lazarsfeldovi nezaměstnaní; měli více volného času nikoliv jako důsledek krize kapitalistického hospodářství, nýbrž naopak jako důsledek jeho dočasné prosperity — a přece se jim strukturace volného času rovněž hroutila. Z tohoto zorného úhlu je tedy Swadosovo svědectví ještě povážlivějším útokem proti koncepcím tzv. „společností volného času“, než mohla být svého času studie Lazarsfeldova.

Jinak je ovšem Swadosova akronská studie v kontextu západní literatury o volném čase do značné míry ojedinělá, a to především svým „pohledem zezdola“, snahou o postižení dělnických postojů a z toho plynoucího uznání sociální nejistoty jako faktoru, který podstatně ovlivňuje strukturu volného času pracujících v kapitalistických podmínkách. Většina západních kritických směrů je v tomto směru mnohem akademičtější; daly by se charakterizovat spíše jako „pohled shora“, jako konfrontace reality s určitými intelektuálně humánními ideály. Intelektuálně humánní (a proto také z velké části idealistický) je pak nutně i sám přístup k těmto problémům, který se obvykle soustřeďuje na kritiku „masové kultury“ a „spotřebního způsobu života“ daleko spíše jako základních příčin neutěšené struktury volného času mas než jako důsledků hlubších společenských souvislostí.

Takovému pohledu se nevyhnul v závěru své studie ani sám Swados. Aniž se pokusil hlouběji analyzovat akronskou (a tím celoamerickou) situaci, v posledních svých řádcích pateticky apeluje: „Problém toho, co 200 miliónů Američanů bude dělat se svým volným časem (a podobně, jako my dnes pozorujeme Akron, bude těchto 200 miliónů pozorně sledováno dvěma bilióny lidí), je ve své komplexnosti tak úctyhodný, že až naplňuje bázní... Musíme věřit, že ti nejlepší z nových intelektuálů... odvážně nastolí otázku vytvoření sociálního zřízení, v němž bude mít jak práce, tak volný čas své racionální místo. To, co potřebujeme, je společenský řád, v němž — což je ze všeho nejdůležitější — budou masy lidí chráněny před zvětšující se zátopou ‚zábavných‘ opiátů a budou moci odhodlaněji svobodně hledat nové vzorce spontánního života pro sebe i své děti.“⁹

Nedáme se samozřejmě mýlit; Swadosovi zde nejde o nějaký skutečně nový společenský řád v socialistickém slova smyslu. I když jako jeden z mála rozpoznává a poukazuje na sociální nejistotu pracujících, bere ji jako provzdy daný, neoddiskutovatelný fakt, o jehož případné změně ani neuvažuje. To, oč Swados usiluje, je alespoň určitá změna k lepšímu v kva-

⁸ P. F. Lazarsfeld, *An unemployed Village*, in: *Character and Personality*, prosince 1932. Srov. také P. F. Lazarsfeld a P. Eisenberg, *The Psychological Effects of Unemployment*, in: *Psychological Bulletin*, červen 1938.

⁹ H. Swados, cit. d., s. 362.

litě ohlupující masové kultury (nebo v dozoru nad ní); i toho by se ovšem mohlo dosáhnout jen po „odvážném boji nových intelektuálů“ proti zkomercionalizovanému průmyslu volného času. V tom je ovšem Swados — mírně řečeno — naivní; neboť — abychom použili příměru jiného amerického sociologa zabývajícího se masovou kulturou, totiž D. Macdonalda — stroj americké masové kultury je rozjet na plné obrátky a nevykazuje žádné známky zmírnění svého pohybu, takže „... ve skutečnosti bychom mohli být šťastní, kdyby se masová kultura nezhoršovala, když už se sotva může zlepšovat“.¹⁰

Vskutku nekonvenčním způsobem chce tuto slepou uličku prorazit další ze západních společenských vědců, jemuž se věnujeme trochu podrobněji; je to Američan italského původu Sebastian de Grazia. Jakkoli je jeho dílo „O čase, práci a prázdní“,^{11, 12} jak ještě uvidíme, v mnoha ohledech zpátečnické i na poměry v buržoazních demokraciích, je zde dnes poměrně často bez jakýchkoli kritických výhrad citováno; i to svědčí o krizi, v níž se současně západní koncepce volného času ocitly.

De Grazia plně souhlasí s neutěšeným stavem masového volného času ve Spojených státech. Píše např.: „Dnešní Američan má více příjmů, než je schopen utratit na své nutné potřeby; v průměru to činí asi o 1100 dolarů více, což je čtyřikrát větší bohatství než v r. 1940. Mohl by si tedy — kdyby chtěl — dopřát více volného času. Ale nedělá to.“¹³ ... „Indiáni kdysi prodali bílým Manhattan za pár lesklých cetek. Nebyli zřejmě sami, kdo se dali osálit podvodníky. Dnes také prodáváme svůj volný čas za lesknoucí se věci, stali jsme se kořistí reklamy a změnili se na spotřebitele. Věci, po nichž toužíme, vyžadují peníze, peníze vyžadují práci, práce vyžaduje čas. Spotřeba polyká náš volný čas zaživa.“¹⁴

Jenomže — a tady začíná místy efektní, ale většinou dosti průhledná autorova ekvilibristika — mají Američané vůbec nějaký volný čas?! De Grazia sice souhlasí s tím, že proti roku 1850 díky zkrácení pracovní doby a uzákonění placených dovolených a důchodů pracuje dnešní Američan zhruba o 1500 hodin ročně méně; ale přesto „... se běžně díváme na život před 50 nebo 100 lety jako na dobu, v níž bylo tempo pomalejší a klidnější, v níž měli lidé více času pro sebe, v níž bylo méně napětí — krátce jako na dobu, v níž měli lidé více času. Kde jsme se v kalkulacích zmýlili?“¹⁵ Tady je odpověď: pracuje se v přesčasových hodinách a v druhých zaměstnáních, prodloužila se cesta do práce, jsme nuceni se více věnovat péči o dům i byt, v důsledku zapojení žen do práce musí muži dělat i „ženské domácí práce“; déle se nakupuje, intenzivnější práce vyžaduje delší odpočinek. „Ve středověku se slavilo kolem 115 církevních svátků ročně,“ polemizuje autor dále; „připočteme-li k nim 52 neděli, dojdeme k 167 dnům v roce, v nichž se nepracovalo... Ve skutečnosti tedy nemůžeme hovořit o reálném růstu nepracovního času; volný čas vzrostl ve srovnání s minulostí tím méně.“¹⁶

¹⁰ D. Macdonald, *A Theory of Mass Culture*, in: *Mass Culture*; sborník pod red. B. Rosenberga a D. M. Whitea, The Free Press, New York 1965, s. 72.

¹¹ S. de Grazia, *Of Time, Work and Leisure*, Doubleday & Comp., New York 1964.

¹² Užívám v překladu staršího výrazu „prázdeň“ pro anglické „leisure“ a výrazu „volný čas“ pro anglické „free time“. Čeština jinak oba pojmy nedlíšuje, zatímco v de Graziově koncepci hraje rozdíl mezi nimi podstatnou roli.

¹³⁻²³ S. de Grazia, cit. d., s. 158, 211, 60, 82-83, 311-312, 58, 159, 315, 326, 331, 287.

Ale nedosti na tom; hlavním „objevem“ de Graziovým je zjištění, že ani ty časové zbytky, kterým se běžně říká „volný čas“, ve skutečnosti žádným volným časem nejsou: „*Ať už máme jakékoli množství volného času (free time), není to už od samého počátku prázdeň, tedy skutečný volný čas (leisure). Dovoluje se nám oddálit od práce jen na několik okamžiků ve všední dny a na den na konci týdne. Vymanit se z toho a dostat se do něčeho jiného, nového a odlišného, je nemožné, neboť v přesné stanovenou hodinu a minutu se opět musíme zodpovídat hodinám. ... Není pochyb o tom, že Američané dosáhli nové úrovně života. Nejde teď o to, je-li to dobrý život; je však jasné, že je to život bez prázdně, bez skutečného volného času (leisure). Neboť prázdeň nejsou hodiny volné od práce, není to ani víkend, ani měsíc dovolené či roky důchodu ... Prázdeň nemá žádný vztah k času. Prázdeň je stav volnosti od každodenních potřeb.*“¹⁷

Není třeba žádného bystrozraku k pochopení zdroje de Graziovy inspirace. Ovšem — je to starověký Aristoteles; a autor se ostatně k němu hrdě hlásí. Celé dvě úvodní kapitoly svého díla věnuje nuancím řeckého pojmu „*scholē*“ či pozdějšího římského „*otium*“, zejména u Seneky. „*V průběhu historie původní antický ideál prázdně, skutečného volného času, zmizel pod nánosem práce. Když se opět vynořil, měl už změněnou formu. Stal se rubem práce, opakem práce; stal se záležitostí nepracovního času. Dříve byl stavem, nyní se však začal měřit časovými jednotkami; protože práci měříme časem, začali jsme časem měřit i prázdeň.*“¹⁸ Amerika si tedy plete „volný čas“ (free time) s „prázdní“ (leisure) — a v tom tkví podle de Grazii její osudová chyba (a samozřejmě také chyba celého dnešního civilizovaného lidstva). A toto zmatení pojmu nastalo v Americe právě proto, že se dala ztročit a obalamutit prací: „*Jsmo svědky konfliktu: Američan v polovině dvacátého století žije v časovém nátlaku, cení si stále více pojmu ‚volný čas‘ (leisure), ale na druhé straně stále stejně, ne-li více, pracuje. Vůbec to nevypadá americky; typický Američan, jestliže něco chce a ví, že to chce, jde za svým cílem s buldočí neústupností. Zdá se tedy, že v tomto směru není tak svobodný, jak si myslí.*“¹⁹ „*Nemajíce tradici, žijeme i ve volném čase (free time) ve stínu práce.*“²⁰ „*Současná idea volného času je hypnotizována prací.*“²¹ „*... Ale prázdeň, skutečný volný čas (leisure), má s prací stejně málo společného jako s časem.*“²²

Všimněme si, že de Grazia není zastáncem běžného proudu západní sociologie volného času, izolující prostě volný čas od práce. De Grazia stává obě oblasti do nesmiřitelného protikladu; podle ostatních, zjednodušeně řečeno, volný čas může existovat vedle práce, podle něho však práce nesmí existovat vedle volného času, aby se vůbec dalo o volném čase hovořit. A protože dnešní podobu práce reprezentuje především strojní průmysl, de Grazia odmítá i stroje („*Stroje nedávají čas, naopak, ubírají ho*“²³); tím se přibližuje těm západním konzervativcům, kteří v podobném odmítnutí techniky a civilizace vůbec — nebo alespoň jejich dalšího rozvoje — vidí východisko z dnešních potíží, týkajících se životního prostředí člověka.²⁴

Ale de Grazia je ještě konzervativnější než oni. Zatímco zastánci pseudo-humanistických tendencí podobného druhu v oblasti životního prostředí

²⁴ Mám na myšlku např. G. R. Taylora a další. Blíže srov. *Člověk, věda, technika. Sborník studií k marxisticko-leninské analýze vědeckotechnické revoluce*, Svoboda, Praha—Moskva 1973, s. 223 a násl.

sní o nějakém „všeobecném vědeckotechnickém moratoriu“, de Grazia je na konci své knihy svérázným způsobem ještě předčí. Jeho dosavadní argumentace, logicky vzato, by obdobně měla vyústit v nějakém požadavku „všeobecného moratoria práce“; avšak autor si je zřejmě implicitně vědom toho, že by tím prakticky proklamoval okamžitý zánik své společnosti. Proto v předposlední kapitole své knihy vytahuje jako z kouzelnického cylindru ještě jednu překážku, která vedle práce stojí v cestě realizace jeho ideálu o skutečném volném času. Tentokrát mu vadí nic menšího než rovnost mezi lidmi a z ní plynoucí představy, že každý má právo na svůj volný čas; vadí mu tedy demokracie, a to i ta okleštěná a formální, jaká je vlastní západním buržoazním státům. „*Otázka zní: Je demokracie slučitelná s volným časem? Odpověď zní: Nikoliv.*“²⁵ A do tohoto nového protivníka se de Grazia pouští už skutečně bez předsudků; demokracie totiž podle něho způsobila tu neodpustitelnou věc, že dovolila všem lidem nakládat s jejich volným časem podle vlastního uvážení a vkusu a přitom jedince s lepším vkusem nijak nezvýhodnila. „*Zádná civilizace zatím nedokázala, aby všichni nebo alespoň většina občanů žili podle nejvyšších standardů vkusu či podíleli se na nejvyšších aktivitách mysli, které představují prázdeň, skutečný volný čas (leisure). . . Existuje tu (vedle práce, pozn. překl.) . . . důvod: skutečný volný čas může být mimo kapacitu většiny lidí. Jestliže v historii dosud nedokázalo více lidí mít požitek ze svých radostí, pak máme co činit s něčím, co dokáže jen několik jedinců.*“²⁶ A proto: „*Jestliže tedy jednou překážkou rozvoje skutečného volného času je práce a druhou rovnost, pak řešení problému leží na jiné úrovni, totiž v aristokracii.*“²⁷

Zde konečně následuje na Západě nejcitovanější část de Graziova díla: „*Svět je rozdělen do dvou tříd; nikoli do tří nebo do pěti či dvaceti, nýbrž pouze do dvou. Jedna třída je tvořena většinou lidí; druhou tvoří lidé volného času, nikoli z titulu svého bohatství, pozice či původu, nýbrž ti, kdo mají rádi myšlení a představy. Ve velké mase lidstva existuje pouze několik jedinců, kteří jsou požeňáni a zároveň souženi touto milostí. Mohou pracovat, krást, koketovat, bojovat jako všichni ostatní, a přece všechno, co dělají, je dotčeno hrou jejich myšlenek. . . Je to vybraný, malý svět myslitelů, umělců a hudebníků, kteří nemusí být navzájem ve styku; je to svět lidí, kteří nacházejí své štěstí v tom, co dělají, kterým jejich duch nedovolí dělat nic jiného. Jejich duch nezáleží na prostředí; člověk ho buď má či nemá. Radosti této hrstky lidí se příkře liší od radostí ostatních. Obyčejní lidé musí kupovat své radosti časem a příjmem ze zaměstnání, zatímco třída volného času je přímo zaměstnána ve svých radostech. To je důvod, proč je to vždy třída přepychu, jakkoli může být platoně nedocenená, a proč jejími členy jsou pouze vybraní jedinci. Štěstí této třídy je zajištěno v každém konání a v každém okamžiku. Ostatní si navíc potřebují odpočinout od své práce, zatímco tato třída potřebuje — pokud vůbec něco potřebuje — pouze rozptýlení. Ostatní mají svou masovou či lidovou nebo národní kulturu; třída volného času kulturu tvoří. . . Zbytek lidí je formován ostatními; příslušník třídy volného času může být chudý či bohatý, urozený či prostý, tělesně silný či slabý, avšak je vždy mocný tím, že se formuje pouze sám, prostřednictvím svého ducha.*“²⁸

Není divu, že takto svéráznému „třídnímu“ chápání světa mohou bez bázně přikyvovat i další de Graziovi kolegové, tím spíše, že je zde neustále zdůrazňováno přímo transcendentální předurčení k příslušnosti do privilegované třídy. Nad přirozenou námitkou, že takoveto „šlechtictví“ ducha či vkusu je samozřejmě sociálně podmíněno přístupem k tradičním kulturním hodnotám a ke vzdělání, de Grazia mává rukou; stačí mu doslova poukaz na to, že Diogenes ke své moudrosti nepotřebovat ani byt. Všechny další případné námitky pak mohou podle autora pramenit pouze – rovněž doslova – z lidské závisti. Je třeba vlastně už jen „maličkost“, totiž nebrat ohled na tuto závist a donutit společnost, aby ve svém vlastním zájmu ty, kdož jsou předurčení k příslušnosti do třídy volného času, osvobodila od práce a umožnila jim žít podle svého. Oni pak za to budou sloužit ostatním jako bezplatný příklad toho, jak se má skutečně žít.

3

Pro našeho čtenáře, který má ještě v paměti české vydání díla David a Riesmana „*Osamělý dav*“,²⁹ bude možná překvapivé, že další část této úvahy bude věnována tomuto autorovi. Vždyť v „*Osamělém davu*“ byl Riesman plně na pozicích izolace volného času od práce a nijak se v tomto směru nelišil od většiny těch, kteří na Západě o těchto vztazích uvažovali. Riesman, když probíral možnosti záchrany autonomie lidské osobnosti v současné „*vnějškově řízené společnosti*“, např. psal: „*Lidé, usilující o autonomii, se mohou rozhodnout, že nebudou považovat za bernou minci pojetí „práce“, které se uplatňuje v naší kultuře – vyhlásit jakousi stávkou, nikoli proti práci jako takové, ale proti požadavku, aby všechny dosažitelné citové zdroje byly v nekonečném recipročním řetězu zapojovány do práce . . . Protože volného času v Americe rychle přibývá a zasahuje široký okruh obyvatelstva, ocitají se Američané před historicky novými problémy. Zároveň poskytuje volný čas a zábava vnějškově řízenému člověku alespoň částečnou naději, že některé institucionální a charakterologické překážky, které se stavějí do cesty autonomii, bude možno snáze překonat v oblasti zábavy než v oblasti pracovní. Volný čas zdaleka nepředstavuje jen zbytek času nevyplněný prací a pocitem povinnosti: může se rostoucí měrou stát oblastí, v níž se bude rozvíjet a zdokonalovat umění žít.*“³⁰

V uvedeném citátu je obsaženo odtržení volného času od práce par excellence. Slouží však Riesmanovi ke cti, že už necelých deset let od původního vydání svého „*Osamělého davu*“ (ale zároveň už téměř deset let před jeho českým vydáním) ve studii „*Volný čas a práce v postindustriální společnosti*“³¹ tento svůj postoj nejenom opouští, nýbrž navíc výslovně na svou změnu názoru upozorňuje: „*. . . Se svými spolupracovníky v „Osamělém davu“ . . . jsme se domnívali, že současné snahy o to udělat práci smyslu-*

²⁹ D. Riesman, *Osamělý dav*, Mladá fronta, Praha 1968. O tomto díle jsem už rovněž hovořil v minulé stati.

³⁰ D. Riesman, cit. d., s. 269 a 270.

³¹ D. Riesman, *Leisure and Work in Post-Industrial Society*, in: *Mass Leisure, The Free Press, Glencoe 1960*, str. 363–382. Následující citáty ze s. 366, 367, 370–373, 380–382.

plnější... mohou být s klidným svědomím zastaveny, poněvadž smysl života má být hledán v tvůrčím využití volného času... Naděje, které jsem kladl do volného času, odrážely mou nedůvěru učinit práci v moderní společnosti smysluplnější a náročnější pro masu lidí; právě to je však potřeba, která před námi vyvstala tak rychle, že hrozí přeměnit pocit nadbytku, který jsme dosud měli, v pocit přesycení."

Podívejme se nejdříve na důvody, které Riesmana k této změně přivedly. Přes všechny stále zřejmější nežádoucí jevy, prohlubující se nepříznivé důsledky i přes varování „moudrých“ je v západních vyspělých společnostech masová kultura na nezadržitelném postupu; volný čas, místo aby byl prostorem pro svobodný rozvoj lidí, je stále více připoutáván k nesmyslnému koloběhu výroby, reklamy a spotřeby. Jen několik jedinců dokáže nespadnout do této „propasti volného času“, která „láká novým typem hedonismu“; naopak „pro mnoho dnešních lidí je náhlý výron volného času jen jakousi obdobou nezaměstnanosti, vzniklé z technického pokroku“. Jde to tak daleko, že volný čas je pocítován jako břemeno a že se nejenom neobjevuje „nějaká velká dychtivost po dalším volném dni“, nýbrž tu existují i obavy z případného dalšího rozšiřování volného času.

Volný čas zklamal naděje, do něho vkládané. Stal se z něho v dnešní rozvinuté společnosti „sací papír“ (což je mimochodem podle mého názoru metafora velmi trefná): „Volný čas v životě dospělých začíná zaujímat něco z místa, které škola zaujímá v životě mládeže; stává se institucí, která má zřejmě čelit náporu všech sociálních nedostatků v ostatních sférách. Podobně jako se chce po škole, aby byla quasi-otcovská, quasi-opatrovnická, quasi-psychiatrická a quasi-libovolně jiná, jako po škole chceme úkoly, které nesplnily nebo špatně provedly jiné instituce, přičemž výsledkem je, že škola často nemůže dostatečně plnit ani svůj hlavní vzdělávací úkol, tak nyní chceme po volném čase, aby se ujal lidských sil a schopností, které zůstaly ladem kdekoli jinde v našem sociálním pořádku, přičemž výsledkem je, že volný čas nemůže často plnit ani svou základní funkci rekreace pro většinu z nás ve většině svého trvání a funkci tvůrčího prostoru pro některé z nás v části svého trvání.“

Nejdůležitější posun v Riesmanových úvahách, a to posun nesporně pozitivní, spočívá v tom, že za hlavní sféru sociálních nedostatků, které má (a jak ukazuje — neúčinně) léčit volný čas, pokládá sféru práce; na jednom místě své nové studie říká naprosto jednoznačně: „Nemůžeme ani sociálně ani individuálně učinit volný čas smysluplnějším, jestliže nebude zároveň smysluplnější naše práce.“ Tento výrok je v příkrém rozporu s většinou zastánců nezávislé „koexistence“ práce a volného času; nejenomže uznává vzájemnou závislost obou sfér, nýbrž dokonce do určité míry (na Západě ovšem i tak nebývalé) přiznává práci jisté klíčové postavení v celé problematice. A navíc pak Riesman uznává za „zkušenostmi prokázané“, že opačný přístup nijak nevede ze slepé uličky, v níž se západní společnosti z tohoto hlediska octly.

Až potud lze s Riesmanem souhlasit; je však svým způsobem paradoxní, že právě v místě jeho nejpozitivnějšího posunu se zároveň odkrývá i celá řada slabin tohoto „nového“ pojetí. Neboť ztráta „smysluplnosti“ práce netkví podle Riesmana v jejím sociálním odcizení člověku, v přeměně pracovní síly na zboží a tedy souhrnně v kapitalistických výrobních vztazích,

jak tvrdí marxismus, nýbrž v „pouhé“ všudypřítomnosti technického pokroku. Právě technický pokrok totiž způsobil, že práce ztratila svou namáhavost, usilovnost, pestrost a tím také — podle autora — tvůrčí charakter; „dnešní stav činí práci klidnou, bezproblémovou a nenáročnou“, monotonní, netvůrčí a bez požadavků na dělnickou inteligenci. Riesmanovi tedy nevádí deformace samé podstaty práce za kapitalismu, nýbrž pouze změny v jejím víceméně vnějším charakteru; takovýto posun pojmu „smysl práce“ je však pochopitelně fundamentální. A tak zatímco marxisté vidí cestu k nové smysluplnosti práce v totální změně společenského řádu, může se odvíjet Riesmanovo hledání — alespoň na první pohled — nadále v rámci stávajícího systému; ostatně o to jde — jak se zdá — především. Nechejme znovu mluvit samotného autora:

„Úvahy o limitech volného času napovídají, že by bylo snazší zvýšit význam volného času, kdyby se na druhé straně stala také náročnější sama práce ... Může být podstatně snazší zreorganizovat práci tak, aby se stala méně rutinní, náročnější, a proto také výchovnější, než postupovat tak, že bychom v všechny lidi najednou zatížili břemeny, ležícími v oblasti volného času, kdyby se z práce vytratil veškerý její smysl.“

A co tedy dělat konkrétněji? „Jednou z alternativ je přebudovat naše továrny z hlediska výchovné či náročné kvality každé práce a následovat příkladu některých průmyslových závodů, které už vyřadily montážní linky ze svých provozů a nechávají dělníky pracovat na větších celcích, což je občas nazýváno termínem ‚rozšíření práce‘ (job enlargement). Postup specializace, který původně vyplýval ze snahy o co největší produkci, ztratil dnes svůj význam i dynamiku a může být proto převrácen.“ O pár stránek dále pak Riesman předkládá tuto sentenci: „Otevřít možnosti úvah o továrnách, které by vytvářely nejenom zboží, nýbrž také lidi, které by poskytovaly nejenom zabezpečení a plat, nýbrž také náročnost a vzdělání, to by byla sama o sobě změna cesty, kterou jsme si za posledních tři sta let přizpůsobovali techniku; byla to zároveň výzva k hledání amorfnějších a celostnějších standardů, v nichž by už nebylo příliš jasné, co je vlastně procesem a co produktem. Existovali ovšem už v minulosti paternalističtí zaměstnavatelé ..., kteří se starali o výchovu a povznesení zaměstnanců. Byly to však pokusy zevně kompenzovat dehumanizaci, která se uvnitř závodu pokládala za nevyhnutelnou. To, co žádám nyní, není nic jiného, než reorganizace samotné práce, aby člověk mohl lidsky žít jak v jejím průběhu, tak i mimo něj.“

I autorovi jsou ovšem okamžitě zřejmá některá omezení, na která by nutně musela narazit realizace jeho receptu. Jedním z nich je pokročilost dnešní techniky. „... Nemůžeme samozřejmě přebudovat tovární či jinou průmyslovou nebo komerční práci, aby byla založena na vojenských a zálesáckých podmínkách, jen proto, abychom ji učinili těžší.“ Retardující roli tu může hrát, jak autor rovněž uznává, i konkurence: „Je navíc zřejmé, že ani podnikatelé nemají volně ruce k reorganizaci svých závodů, aby dělníkům poskytli více uspokojující pracovní podmínky; pokud by si to vyžádalo vyšší náklady, musí být jejich konkurenti ochotni učinit totéž.“ Změnit by se konečně musely i některé „nesprávné postoje“ podnikatelů; někteří z nich jsou sice občas ochotni věnovat prostředky na zpříjemnění práce, avšak „... podnikatelé mají pochopitelně méně námitek k vydávání

peněz, zvláště těch, které by jinak patřily akcionářům či státu ve formě daní, než k dělení se o moc, prestiž a svobodu konání s dělníky“.

Tohle všechno tedy (a ještě samozřejmě mnoho jiného, o čem se autor nezmiňuje) by bylo třeba překonat ve jménu nových tezí Davida Riesmana. Jak je zřejmé, ani on nedokázal ve své koncepci protrhnout bludný kruh práce a volného času, v němž se současná západní sociologie a filozofie octlá; jakkoli je tu sice citelný rozdíl od explicitně reakční koncepce de Graziovy, přece jen i v nejlepším případě lze hovořit o pouhé odrůdě buržoazního idealistického humanismu. Riesman se navíc nedokázal oprostít ani od už zprofanovaného zaklínadla, kterým se v krajních situacích na Západě vyvolává „všemocný duch intelektualismu“; celkově však, soudě alespoň podle poněkud nostalgicky laděného závěru jeho studie „*Volný čas a práce v postindustriální společnosti*“ — ani on pravděpodobně příliš nevěří v účinnost svého apelu:

„Je nás zatím pouze menšina, kteří se díváme dále dopředu a kteří vidíme vyrůstat generaci, připravenou sice na hledání ztraceného ráje, ale nepřipravenou na to, co dělat s rájem nalezeným. Bohužel nám však nebude dáno příliš mnoho času k rozhodování. Jestliže soustředíme všechny svoje síly pouze k tomu, abychom se osvobodili od (základních) potřeb a abychom si líbovali ve spotřebitelské nasycenosti ve stále opulentnějších formách, pak ve světě, v němž existuje mnohem více chudších národů než národů bohatých a v němž existuje mnohem více přání, dokonce i uvnitř naší společnosti, po jiných věcech než po (hmotném) nadbytku, tuto svou šanci promarníme.“

4

Bylo by ovšem vážným nedorozuměním z kritiky Riesmanových koncepcí vyvozovat, že snad problémy, vyplývající z charakteru práce, kterých se dotkl (tj. otázky pracovní namáhavosti či snadnosti, náročnosti či rutinnosti, její tvůrčí či méně tvůrčí povahy), snad neexistují anebo že jejich existence nemá vliv na volný čas. Tyto problémy samozřejmě existují a hrají svou roli, přičemž jejich význam se za socialismu ještě zvyšuje. Dá se jít dokonce ještě dál a připustit, že v jejich abstraktní podobě je Riesman pochopil v zásadě správně; jeho (přinejmenším) omyl však spočívá v tom, že hlavní rozdíl mezi prací dělníka a prací jeho zaměstnavatele v podmínkách kapitalistického výrobního způsobu vidí především nebo pouze na této úrovni. Míru tvůrčí náročnosti práce nelze nadřadit či její pomocí zcela popřít základní rozpory ve společenské podstatě práce za kapitalismu.

Nicméně tato cesta je příznačná i pro některé další západní autory, kteří jinak uznávají spojitost sféry práce se sférou volného času. Patří mezi ně např. K. K e n i s t o n, traktující ovšem celou problematiku spíše v rovině psychické než sociální; typický pro něho je tento citát ze studie „*Sociální změny a mládež v Americe*“: „Člověk, který tráví svůj pracovní den v zaměstnání, jehož primárním smyslem je pouze vydělat dostatek peněz k tomu, aby mohl příjemně prožít zbytek svého času, může se sotva plně radovat ze svého volného času, rodiny a koníčků. Jestliže je život rozkouskovaný, jestliže je práce prázdna či rutinní, bude tím méně ovlivněn i zby-

tek času; stane se podvědomým útekem anebo vědomou snahou o kompenzaci chybějícího uspokojení, které má plynout z práce... Takové dělení života do izolovaných sfér vytváří nové psychologické napětí, které se umělym udržováním neustále rozštěpených perspektiv stupňuje až do krajnosti.³² V podobném duchu kritizuje francouzský autor J. Ellul názory svého krajana G. Friedmanna o pouhé kompenzační funkci volného času vůči neuspokojivým zážitkům z práce (o těchto názorech jsem se zmínil v úvodu této stati): „Friedmann předpokládá, že je nemožné zpozitivnit industriální práci. Avšak jestliže budeme souhlasit s jeho názorem, že lidská bytost může rozvíjet svou osobnost pouze v kultivaci volného času, pak popíráme, že práce je prvkem osobního naplnění, uspokojení či štěstí. To by bylo už samo o sobě zlé; avšak situace je ještě vážnější, když si uvědomíme, že vložit naše naděje do volného času by bylo ve skutečnosti útekem do idealismu. Teze o hodnotách volného času by byla únosná, kdyby byl volný čas vakuem, nezasazitelným silami okolního prostředí, a kdyby navíc byl spontánně využíván pro výchovu osobnosti. Avšak ani jedna z těchto podmínek není pravdivá. ... Riskovat to, že by pouze volný čas umožňoval člověku žít, by znamenalo potvrdit rozštěpení, o němž jsme mluvili, a zcela odříznout člověka od jedné části jeho života.“³³

Zřejmě zatím nejdál došel v tomto „osmyslňování“ práce v rámci kapitalistických výrobních vztahů anglický sociolog volného času Stanley Parker ve svém díle „Budoucnost práce a volného času“.³⁴ Vytvořil zde především celou, místy ne nezajímavou, typologickou konstrukci možných vztahů mezi prací a volným časem. V abstraktní podobě rozeznává tři výchozí typy: (1) vzájemnou extenzi jedné sféry do druhé, (2) opozici či kontrast obou sfér a konečně (3) vzájemnou neutralitu. Těmto typům odpovídají pak v různých rovinách obvykle rozdílné další atributy: tak např. obsah práce a volného času bývá v případě extenze stejný, v případě opozice „záměrně“ rozdílný a v případě neutrality „obvykle“ rozdílný, hlavní funkce volného času bývá v prvním případě pokračování osobního rozvoje, ve druhém zotavování, ve třetím zábava atd. Základním typům vztahů mezi prací a volným časem odpovídají podle Parkera i odlišné „filozofie“: „V zásadě existují dvě odlišné školy myšlení o vztahu životních sfér v našem současném typu urbáně-industriální společnosti. První — jejíž zastánci se mohou nazývat *segmentalisty* — má za to, že lidský život je rozdělen do rozdílných oblastí aktivit a zájmů s tím, že každá taková sociální sféra žije víceméně nezávisle na zbytku. ... Druhá škola — *holisté* — trvá na tom, že společnost je v zásadě integrovaný celek, jehož každá část ovlivňuje a je do jisté míry ovlivňována každou jinou částí. Postoje a zkušenosti vyvinuté v jedné životní sféře mohou podle nich prosáknout i do jiných, ... odcizení v jedné sféře se může stát odcizením ve sféře jiné.“³⁵

Jak lze z tohoto návodu lehce vyvodit, vztahu extenze mezi prací a volným časem odpovídá „holistická škola myšlení“, vztahům opozice či neutrality pak škola „segmentalistická“. Sám Parker nenechává čtenáře na

³² K. Keniston, *Social Change and Youth in America*, in: *Deadalus*, New York, zima 1962.

³³ J. Ellul, *The Technological Society*, Cape, London 1965, s. 401–402.

³⁴ S. Parker, *The Future of Work and Leisure*, Praeger Publishers, New York 1971.

^{35–40} S. Parker, cit. d., s. 89, 124, 131, 126–127, 133, 135–136.

pochybách, že je v tomto směru „holistou“; jakkoli však své segmentalistické soupeře drtí kritikou místy až plamennou (ostatně ani „nový“ Riesmann jim není ušetřen), sám důsledný není. Nevidí sociální kofeny ani zázemí obou „škol myšlení“: spokojuje se s konstatováním, že „... každý z nás má nějakou filozofii, at už o ní vědomě uvažuje či nikoli“ a pokládá tím jak „segmentalismus“ tak „holismus“ za jakási osudová určení.

Navíc se pak zdá, že ve chvíli, kdy má své soupeře tak řečeno na kolenou, Parkerovi najednou dochází dech. Ostatně to sám přiznává: „*Argumenty, hovořící pro integraci práce a volného času, jsou zatím hlavně kritikou různých forem diferenciacce těchto sfér a z nich plynoucích nedostatků. V současném stavu sociálního rozvoje je to pravděpodobně nevyhnutelné. Chybí nám zatím celá řada společenských institucí a odpovídajících kulturních vzorů, jež by reprezentovaly integraci práce a volného času; to, co máme k dispozici, jsou údaje o chování a postojích relativně několika jedinců, zastávajících jistý způsob života, které pouze naznačují, čím by integrace mohla být.*“³⁶ Je to přiznání upřímné ještě v jiném smyslu. Za prvé skutečně „v současném stavu sociálního rozvoje“ (tj. v podmínkách trvajících kapitalistického výrobního způsobu) lze sotva najít nějaké účinné východisko ke sblížení práce a volného času; za druhé se pak pod „*tím, co máme k dispozici*“ skrývají v této polemice pouze „*údaje o chování a postojích*“ úzkých skupin průmyslových manažérů, případně příslušníků tzv. „svobodných povolání“, tedy údaje, o jejichž relevanci k řešení celého problému má Parker poprávu jisté pochyby.

A tak nakonec i Parkerovo dílo vyúsťuje ve značně vágní a mlhavé perspektivy: „*Je pravda, že v posledních padesáti letech byl učiněn podstatný krok ve zlepšení fyzického prostředí dělníka... Tento vývoj je částečně výsledkem vědomí zaměstnavatele, že dobré pracovní prostředí zvyšuje efektivitu, a částečně také výsledkem tlaku odborů. Avšak i kdyby se nejvyšší úroveň v tomto směru některými závody dosažená stala standardem pro ostatní, nic by to nezměnilo na obsahu práce ani na jejím významu pro lidi, kteří ji vykonávají. Jestliže se tedy vydobytky posledních padesáti let soustředily na oblasti fyzického pracovního prostředí, pak pozornost dalších padesáti let by se měla zvýšenou měrou upřít na kvalitu samotného pracovního života — na sociální vztahy v práci a na možnosti, které práce poskytuje pro osobní naplnění.*“³⁷ „*Zdá se, že nudná a netvůrčí práce bude v budoucnu existovat déle než namáhavá práce. Práce, která nezanechává žádné zřejmé stopy na těle či životě zaměstnance, sotva na sebe soustředí tak širokou kritiku a požadavky na změnu, než práce, která je očividně škodlivá. Podíl „extrémních“ zaměstnání — extrémních ve smyslu nebezpečí či fyzické námahy — klesá... A tak se daleko méně pozornosti věnuje práci, která je sice z hlediska fyzického zdraví relativně neškodná a bezpečná, která však dává málo možností pro lidské uspokojení a pocity tvořivosti.*“³⁸

„*Jaké jsou návrhy holistické politiky pro zlepšení nynějšího obsahu a podmínek práce a volného času? Kromě zavádění „volnočasových“ momentů do pracovního dne (které mohou poněkud zmírnit rozdíl mezi prací a volným časem) jsou zde na místě jisté úpravy, týkající se organizace práce. Tkví v dosažení větší autonomie v práci zaměstnanců a v jejich vyšší participaci na způsobu, jakým podnik funguje jako celek.*“³⁹ Dále pak „... význam pro přehodnocení práce a volného času mají v současné indu-

striální společnosti dva vývojové trendy. První spočívá ve změně zaměstnanecké struktury, která začala být v posledních desetiletích patrná. Automatizace postupně nahrazuje místa obsluhovatelů strojů s opakujícími se úkoly, místa pomocných kancelářských sil i místa dělníků u montážních pásů a tak může být více lidí zaměstnáno ve svobodných povoláních a službách. Tyto změny mohou v dlouhodobém výhledu snížit podíl zaměstnanců, kteří cítí odcizení od své práce. . . Druhý trend, který může ovlivnit přehodnocení práce a volného času, je zkracování pracovní doby, které se všeobecně očekává. Odhady pravděpodobného objemu redukce kolísají, avšak o celkovém směru tohoto trendu sotva kdo pochybuje.“⁴⁰

Myslím, že každý čtenář, který sledoval Parkerovu knihu až k tomuto místu v její závěrečné kapitole, pocítil zde jisté rozčarování. Hora zde opět porodila příslovečnou myš. Všechny tyto „návrhy“ zde totiž byly už dlouho před Parkerem; část už jich byla bezúspěšně vyzkoušena a zbytek prostě v autorově společnosti nelze realizovat, pokud v ní hybným motorem jakéhokoliv vývoje zůstane zisk. A pokud jde o poslední „naději“, vkládanou do rozšiřování volného času, stali jsme se svědky (už kolikerého?) opětného uzavření bludného kruhu. Neboť v odpověď na tento „návrh“ stačí jen poukázat na Swadosovu studii z Akronu, o níž jsem referoval na začátku této stati, a začít tak vlastně neútěšnou probírku různými západními koncepcemi volného času od začátku . . .

Zbývá snad dodat jen jedno. Všichni autoři, probíraní v této stati, psali své citované studie teprve na počátku onoho nejhlubšího poválečného hospodářského poklesu, kterého jsme nyní svědky. Všichni — snad až na Swadose — brali další zvyšování výroby, další zkracování pracovní doby i další vzrůst životní úrovně ve svých zemích za jasnou a nepochybnou perspektivu. To, co se u nich děje dnes, muselo nepochybně jejich sebevědomím značně otrást. Nemám k dispozici jejich nejnovější úvahy; možná, že některým z nich citelné krizové momenty, kterými jejich země procházejí, pomohly v ujasnění některých nesrovnalostí v dřívějších vlastních koncepcích. Jisté je však jedno: jestliže jejich recepty neléčily ani v dobách relativní prosperity, dnes jejich cena mohla sotva stoupnout.

Není úkolem této stati detailně probírat marxistický přístup k celé problematice. Na její závěr použijeme citát ze studie dalšího západního sociologa volného času, tentokrát Švéda H. Swednera. Ten ve svých úvahách o regulovaném čase a volném čase⁴¹ rozeznává tři časové plochy člověka; pracovní čas, tzv. „*existenční čas*“ (maintenance-time), do něhož započítává „*čas, využívaný pro zachování našeho fyzického, fyziologického, psychického a sociálního systému*“, tedy spánek, odpočinek, jídlo, hygienu, péči o domácnost, a konečně vlastní volný čas. Dále píše: „*... Existuje jasná tendence spojovat existenční čas s pracovním časem a postavit jejich aktivity do protikladu s volným časem. V jinak strukturované a organizované společnosti, než je naše, v níž členové prožívají radost ze své práce, je však myslitelný zcela jiný protiklad — protiklad práce a volného času*

⁴¹ H. Swedner, *Regulated Time and Letsure Time*, in: *Society and Leisure*, ECLE, Praha, č. 2/1969.

proti času existenčnímu. To je možné jen v situaci, kdy člověk zjišťuje, že jeho práce harmonizuje s jeho nadějemi a tužbami po plné realizaci jeho skrytých možností. Tato příležitost je ovšem v současné společnosti dána pouze několika jedincům.“

Abychom mohli s poslední Swednerovou větou beze zbytku souhlasit, je třeba do ní vsunout jediné slůvko tak, aby zněla: Tato příležitost je ovšem v současné *kapitalistické* společnosti dána pouze několika jedincům.

ПРОБЛЕМА СВОБОДНОГО ВРЕМЕНИ В БУРЖУАЗНОЙ СОЦИОЛОГИИ

Настоящая статья является своего рода продолжением статьи того же автора, помещенной в прошлом номере Сборника — серия Б. В обеих статьях автор обращает внимание на критику буржуазных концепций свободного времени; первая статья занимается преимущественно официальными концепциями, вторая же концентрирует свое внимание на публикации, менее известные в нашей стране. Речь идет о работе Г. Свадоса, являющейся прежде всего дескриптивным свидетельством деградации свободного времени американских трудящихся, затем о крайне реакционной теории Себастьяна де Грации, которую довольно часто цитируют западные социологи, и, наконец, о последних статьях Д. Ризмена и С. Паркера. Автор информирует о главных чертах всех названных концепций и вместе с тем показывает научную несостоятельность их исходных точек зрения. В заключение подводится итог, что главную социальную функцию свободного времени, т. е. функцию пространства для всестороннего развития человека, может реализовать только общество, которое освободило также и область человеческого труда, следовательно — только социалистическое общество.